

INSTYTUT PRAWA USTROJOWEGO

Opracowanie przygotowane w ramach projektu:

Pojęcie małżeństwa w pryzmacie teorii wymogów imperatywnych

Tytuł opracowania:

*Konstytucyjna ochrona macierzyństwa i rodzicielstwa
(ekspertyza specjalistyczna)*

Autor opracowania:

Dr Ilona Grądzka

Strona 1 z 20

Spis treści

Uwagi wstępne	3
Macierzyństwo w ujęciu konstytucyjnym	5
Rodzicielstwo	11
Regulacja ustawowa	15
Zakończenie	17
Bibliografia.....	19

Uwagi wstępne

Rodzina, stanowiąc naturalny i niezastąpiony element społeczności, tworzy szczególne środowisko dla narodzin i rozwoju osobowego człowieka. W rodzinie najpełniej realizują się pojęcia: macierzyństwo i rodzicielstwo. Obecnie coraz wyraźniej widoczny staje się kryzys współczesnego modelu rodziny, objawiający się rosnącą liczbą nieformalnych związków, rozwodów, a w szczególności zmniejszającą się liczbą urodzonych dzieci. Kobiety borykają się także z problemami natury czysto biologicznej, sprowadzającymi się do trudności zajścia w ciążę i kwestii medycznego wspomaganie prokreacji czy korzystania z usług matek zastępczych.

Zasadnicze znaczenie dla sformułowania statusu prawnego pojęć: macierzyństwo i rodzicielstwo odgrywa treść art. 18 Konstytucji, statuującego, że [...] *rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej*. Przepis ten stanowiąc część aksjologii konstytucyjnej, potwierdza szczególność tych pojęć.

Niniejsza ekspertyza stanowi próbę rekonstrukcji pojęcia macierzyństwa oraz ustalenia elementów składowych instytucji rodzicielstwa w ujęciu konstytucyjnym, oraz regulacji ustawowej precyzującej jej treść.

W tle przeprowadzonej rekonstrukcji pojęć autorka niniejszej ekspertyzy podejmie próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy wyznaczony ramami konstytucji zakres znaczeniowy pojęć pozostaje aktualny w obliczu zachodzących zmian i wyzwań medycyny oraz nauki, w szczególności czy mianem rodziców określić można także dawców materiału genetycznego dziecka, które urodziła matka zastępcza.

Współczesne konstytucje kwestie rodziny ujmują w rozdziałach dotyczących praw i wolności jednostki. Polska ustawa zasadnicza pojęcie ochrony macierzyństwa i rodzicielstwa dodatkowo akcentuje w przepisach ustrojowych, co uznaje się za swoistego rodzaju rzadkość.

Zgodnie z treścią normy ustrojowej zawartej w art. 18 Konstytucji RP¹ [...] *macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej*, zaś w myśl art. 71 ust. 2 Konstytucji, który stanowi szczególnego rodzaju uzupełnienie tej zasady: *matka przed i po urodzeniu*

---

¹ Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483.

*dziecka ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych, której zakres określa ustawa². Obowiązek udzielenia opieki wszystkim kobietom ciężarnym natomiast zawarty w art. 68 ust. 3 Konstytucji stanowi, że: *władze publiczne są obowiązane do zapewnienia szczególnej opieki zdrowotnej dzieciom oraz kobietom ciężarnym.**

Przepis art. 18 Konstytucji usytuowany pośród zasad ustrojowych państwa polskiego stanowi postać normy programowej obligującej organy władzy państwowej do realizacji wyrażonych w nim wartości konstytucyjnych i stanowi podstawę gwarancji ochrony życia rodzinnego, małżeństwa, jako związku kobiety i mężczyzny, ochrony rodziny, macierzyństwa oraz rodzicielstwa. Ochrona wartości konstytucyjnych realizuje się zarówno w zakazie podejmowania przez organy władzy państwowej jakiegokolwiek aktywności osłabiającej czy zagrażającej pojęciu macierzyństwa i rodzicielstwa, jak również poprzez obowiązek tworzenia przestrzeni do swobodnej realizacji tych zasad konstytucyjnych i działań wspierających je.

---

² Wyrok TK z 10 lipca 2000 r., sygn. akt SK 21/99, cz. I, pkt. 3 Uzasadnienia.

Macierzyństwo w ujęciu konstytucyjnym

Macierzyństwo wynikające z biologicznych uwarunkowań organizmu kobiety uznaje się za szczególnego rodzaju więź matki i dziecka, istniejącą od chwili poczęcia, przez okres ciąży aż po czas po urodzeniu dziecka³. Macierzyństwo to zdarzenie faktyczne, związane z okolicznością urodzenia dziecka i stanowi element stanu cywilnego człowieka⁴.

Pojęcie macierzyństwa nie zostało *expressis verbis* zdefiniowane w polskiej ustawie zasadniczej. *Użycie przez przepisy konstytucyjne określenia rzeczownikowego wskazuje na określoną relację pomiędzy kobietą a dzieckiem, w tym dzieckiem dopiero poczętym*⁵. Niewątpliwie odnosi się do relacji zachodzącej pomiędzy matką i dzieckiem. Zgodnie zaś z linią orzecniczą TK [...] *pojęcie macierzyństwa wyraża w sobie konieczny związek matki i dziecka, przy czym związek ten zachodzi na wielu płaszczyznach – biologicznej, emocjonalnej, społecznej i prawnej. Funkcją tego związku jest prawidłowy rozwój życia człowieka, w jego początkowym okresie, w którym wymaga ono szczególnej pieczy*⁶.

W ujęciu konstytucyjnym macierzyństwo jest wartością samoistną, niezależną od faktu związania kobiety węzłem małżeńskim czy okoliczności, że ojcem dziecka jest mąż matki. Potwierdza to również zasada jednakowej ochrony dzieci pozamałżeńskich, zakotwiczona w treści art. 32 ust. 1 Konstytucji statuującym, że: *wszyscy są wobec prawa równi* i art. 72 ust. 1 Konstytucji wskazującym, że: *Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka*.

Zakres podmiotowy konstytucyjnej ochrony macierzyństwa obejmuje zarówno relację kobiety względem urodzonego dziecka, ale także chroni kobietę w okresie ciąży. Ochrona macierzyństwa rozciąga się także na życie dziecka poczętego i jego prawidłowy rozwój, bez którego relacja macierzyństwa nie mogłaby istnieć⁷.

Szczególne postać ochrony matki, zarówno w okresie ciąży, jak i po urodzeniu dziecka

³ Orzeczenie TK z 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96, pkt. 3 Uzasadnienia.

⁴ K. Pietrzykowski red., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2021 r., s. 562.

⁵ K 26/96, pkt. 3 Uzasadnienia.

⁶ K 26/96, pkt. 3 Uzasadnienia.

⁷ K 26/96, pkt. 3 Uzasadnienia.

(wyrażona w art. 71 ust. 2 Konstytucji) rozpoczyna się od chwili poczęcia dziecka⁸. Zgodnie z doktryną nie sposób wskazać inny moment, z którym organy władzy państwowej mogłyby wiązać początek stosowania tej szczególnej formy wsparcia⁹. Ochrona matki realizowana jest niezależnie od ochrony gwarantowanej rodzinom pozostającym w trudnej sytuacji bytowej, społecznej czy wsparcia oferowanego niepełnym rodzinom. Hipoteza regulacji prawnej chroniącej niepełne rodziny obejmuje wyłącznie kobiety, które urodziły dzieci w małżeństwie, bądź trwałym konkubinacie, lecz samotnie wychowują swoje potomstwo. Pozostałe matki korzystają natomiast z ochrony organów władzy państwowej w oparciu o treść art. 18 i art. 71 ust. 2 Konstytucji statuujących o ochronie macierzyństwa i rodzicielstwa¹⁰. Finalnie ochrona kobiety w okresie ciąży, jak i po urodzeniu dziecka nie jest uzależniona od sytuacji materialnej matki¹¹. Ta szczególna forma wsparcia zagwarantowana została także matkom, których sytuacja majątkowa oraz rodzinna jest bardzo dobra. Wprawdzie zgodnie z poszanowaniem zasady równości władza ustawodawcza może uzależniać zakres oraz formę wsparcia od sytuacji majątkowej i socjalnej danej kobiety, jednak nie może to prowadzić do całkowitego pozbawienia matki pomocy przewidzianej w art. 71 ust. 2 Konstytucji, realizowanej przykładowo w uprawnieniu do urlopu macierzyńskiego lub prawie do opieki zdrowotnej. Art. 71 ust. 2 Konstytucji tworzy szczególnego rodzaju prawo podmiotowe matek, chronionych zarówno przed, jak i po urodzeniu dziecka, realizowane w zakresie doprecyzowanym w regulacji ustawowej¹². *Pomoc [...] nie może być iluzoryczna, a ustawa musi zagwarantować jej realny wymiar*¹³. Szczegółność ochrony odczytywać należy jako *przekraczająca zwykle rozmiary*, której zakres powinien być otwarty i dostosowywany do zmieniających się warunków społecznych oraz rozwoju cywilizacji¹⁴. W danym zakresie regulacja ustawowa nie może zniekształcać istoty samego uprawnienia, wyrażonego w art. 71 ust. 2 Konstytucji, wprowadzając przepisy, które nie przewidują wsparcia matek w zakresie szerszym,

⁸ T. Smoczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2014 r., Legalis, s. 190; G. Kowalski, *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian*, P. Kasprzyk, P. Wiśniewski red., Lublin 2009 r. s. 46.

⁹ M. Safjan, I. Bosek red., *Konstytucja RP. Komentarz tom I, komentarz do art. 71 Konstytucji*, Warszawa 2016 r., s. 1643.

¹⁰ Wyrok TK z dnia 13 kwietnia 2011 r., sygn. akt SK 33/09, cz. III, pkt. 3 Uzasadnienia.

¹¹ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000 r., s. 172; L. Garlicki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, tom. 3, komentarz do art. 71, Warszawa 2003 r., s. 6.

¹² T. Smoczyński, *Prawo...*, s. 190.

¹³ SK 33/09, cz. III, pkt. 3 Uzasadnienia.

¹⁴ J. Boć red., *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, Wrocław 1998 r. s. 131; M. Zubik, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Biuletyn Rady Legislacyjnej” 2007/2, s. 42.

niż pomoc zarezerwowana innym podmiotom prawa¹⁵. Wyjątkowość tą podkreśla również art. 68 ust. 3 Konstytucji stanowiący o potrzebie stworzenia szczególnej opieki zdrowotnej dzieciom, kobietom ciężarnym, osobom niepełnosprawnym i osobom w podeszłym wieku. Z drugiej jednak strony nie ma przeciwwskazań by intensywność ochrony matki przyjmowała różną postać w poszczególnych okresach macierzyństwa¹⁶.

Piśmiennictwo podkreśla również, że ochroną objęta jest realna matka, czyli kobieta w okresie ciąży, a nie kobieta planująca zajście w ciążę lub która potencjalnie w przyszłości mogłaby zajść w ciążę¹⁷. Prowadzi to do konkluzji, że zakresem tej regulacji nie została objęta kobieta zainteresowana jakąkolwiek formą medycznego wspomaganie prokreacji, lecz kobieta w okresie ciąży i po urodzeniu dziecka. Ponadto regulacja konstytucyjna zakresem ochrony obejmuje nie tylko obywatelki Rzeczypospolitej Polskiej, ale także matki cudzoziemki przebywające na terytorium naszego kraju.

Na przestrzeni czasu, pod wpływem rozwoju nauki i medycyny, sztucznego wspomaganie prokreacji pojawiło się szereg wątpliwości nt. prawidłowego definiowania pojęć: matka i macierzyństwo. Zrodziły się pytania, czy matką dziecka jest kobieta genetycznie związana z dzieckiem, od której pochodzi komórka jajowa zapłodniona i umieszczona w organizmie innej kobiety, czy kobieta, która była w ciąży z poczętym dzieckiem i następnie je urodziła. Zdaniem niektórych przedstawicieli doktryny każdy człowiek ma prawo do poznania swojego genetycznego pochodzenia i zgodnie z poszanowaniem życia prywatnego powinien mieć świadomość swojej tożsamości, zaś kwestie implantacji embrionu do organizmu matki zastępczej powinny zostać uregulowane prawnie¹⁸.

Aktualnie konstytucyjnej ochronie podlega wyłącznie macierzyństwo ściśle związane z faktem bycia w ciąży. W świetle prawa matką dziecka jest kobieta, która urodziła dziecko, nie zaś dawczyni komórki jajowej zapłodnionej w wyniku zabiegu medycznego. Wykładnię tą potwierdza cel wprowadzonej regulacji, którym jest ochrona matki zarówno w okresie ciąży, jak i po urodzeniu dziecka. Hipoteza ta wynika także z literalnego brzmienia art. 71 ust. 2 Konstytucji RP, stanowiącym *o matce przed i po*

¹⁵ L. Garlicki, *Komentarz...*, s. 6.

¹⁶ SK 33/09, cz. III, pkt. 3 Uzasadnienia.

¹⁷ G. Kowalski, *Założenia prawa rodzinnego...*, s. 46.

¹⁸ K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Komentarz do art. 61⁹*, Warszawa 2022, wydanie 3, Legis.

urodzeniu dziecka. Ograniczenie pojęcia matki do dawczyni komórki jajowej, z pominięciem etapu ciąży kobiety zaciera sens przepisu i pozostaje w sprzeczności z wykładnią systemową definicji oraz zasad konstytucyjnych, w których matkę utożsamia się z macierzyństwem. Pojęcie matki, kobiety, która urodziła dziecko prezentowano już w okresie Konstytucji PRL¹⁹. Jeden z przedstawicieli doktryny podkreślając rolę kobiety, jej wielki trud w okresie ciąży i w trakcie porodu bezsprzecznie wskazywał, że matką dziecka jest kobieta, która nosiła dziecko w łonie i następnie urodziła je²⁰. Ujęcie to tożsame jest również z założeniem prezentowanym w orzecznictwie TSUE, w którym odmowę udzielenia płatnego urlopu odpowiadającego urlopowi macierzyńskiemu matce genetycznej dziecka urodzonego przez matkę zastępczą nie uznano za żadnego rodzaju postać dyskryminacji ze względu na płeć czy formę naruszenia dyrektywy wprowadzającej środki służące wspieraniu poprawy w miejscu pracy bezpieczeństwa i zdrowia pracownic w ciąży, pracownic, które niedawno rodziły i pracownic karmiących piersią²¹.

W polskiej przestrzeni prawnej kwestia implantacji embrionu innej kobiety do łona matki zastępczej nie została prawnie uregulowana²². Postanowienia polskiej Konstytucji nie obligują do tego władzę ustawodawczą. Zgodnie z treścią art. 58 Kodeksu cywilnego²³ umowę o macierzyństwo zastępcze uznać należy za nieważną, jako stanowiącą postać istotnego nadużycia prawa²⁴. Ze względu na zakres przedmiotowy takiego rodzaju kontraktu, który urodzone dziecko sprowadza do roli elementu określonej transakcji, umowę o surogację uznaje się za niezgodną z zasadami współżycia społecznego²⁵. Traktowanie człowieka jako przedmiotu określonej umowy pozostaje w sprzeczności także z koncepcją przyrodzonej godności każdego człowieka oraz zasadą ochrony dóbr osobistych wyrażonych w treści art. 30 Konstytucji i art. 23 Kodeksu cywilnego.

¹⁹ Dz. U. z 1952, nr 33, poz. 232.

²⁰ Z. Radwański, *Konstytucyjna ochrona małżeństwa, macierzyństwa i rodziny*, [w:] *Prace cywilistyczne*, Warszawa 1990 r., s. 236

²¹ Dyrektywa 92/85/EWG z 19.10.1992 r. w sprawie wprowadzenia środków służących wspieraniu poprawy w miejscu pracy bezpieczeństwa i zdrowia pracownic w ciąży, pracownic, które niedawno rodziły i pracownic karmiących piersią (dziesiąta dyrektywa szczegółowa w rozumieniu art. 16 ust. 1 dyrektywy 89/391/WE) Dz.Urz. UE 1992/L 348/1.

²² P. Witczak-Bruś, *Umowa o urodzenie dziecka surogatki jako problem współczesnego ustawodawstwa*, „Palestra” 2019/1-2, s. 124-134, teza 1.

²³ Dz. U. z 2022 r., poz. 1360.

²⁴ P. Witczak, *Prawna sytuacja matek zastępczych*, „IUSTITIA” 2016/2, s. 88-90.

²⁵ A. Dyoniak, *Pozycja nasticurusa na obszarze majątkowego prawa prywatnego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994/3, s. 51, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/16117/1/005%20ANDRZEJ%20DYONIAK.pdf> (02.12.2022)

Zgodnie z polskimi przepisami prawa potwierdzić można wyłącznie macierzyństwo matki biologicznej, czyli kobiety, która faktycznie urodziła dziecko. Badania genetyczne dziecka urodzonego przez matkę zastępczą i kobiety, której zapłodniona komórka jajowa umieszczona została w organizmie innej kobiety, nie potwierdzą faktu urodzenia dziecka, lecz tylko ilość posiadania (przez dziecko i dawczynię materiału genetycznego) genów określonego rodzaju.

W płaszczyźnie europejskiej nie występuje konsensus na temat zgodności z prawem umów o macierzyństwo zastępcze czy możliwości prawnego potwierdzenia istnienia jakiegokolwiek stosunku prawnego pomiędzy dzieckiem poczętym w wyniku zabiegu medycznego za granicą w związku z zawartą umową o surogację a *rodzicami genetycznymi* dziecka mieszkającymi w innym kraju²⁶.

Sprawy dotyczące umów o surogację były także przedmiotem orzecznictwa ETPC, który w jednym ze swoich wyroków z 2017 r. bezpośrednio odniósł się do kwestii dziecka urodzonego za granicą przez matkę zastępczą²⁷. Zgodnie z twierdzeniami dawców materiału genetycznego, obywateli Włoch, umowa o surogację sfinalizowana została za pośrednictwem rosyjskiej kliniki medycznej, w której wykonany został również zabieg umieszczenia zapłodnionych komórek jajowych w organizmie matki zastępczej. W ocenie włoskich sądów sprowadzenie dziecka z zagranicy urodzonego przez matkę zastępczą stanowiło naruszenie regulacji dotyczących przeprowadzania adopcji międzypaństwowych. W ocenie ETPC sądy włoskie nie były zobligowane zagwarantować ochronę więzi dawców materiału genetycznego i dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Przyzwolenie na pobyt dziecka u dawców materiału genetycznego, co finalnie zmierzałoby do uzyskania statusu rodziców adopcyjnych, stanowiłoby postać zalegalizowania stanu faktycznego zaistniałego w wyniku czynności podjętych z naruszenie istotnych regulacji prawa włoskiego. Ponadto w wyniku przeprowadzonych badań DNA, pomiędzy jednym z dawców a urodzonym dzieckiem nie stwierdzono pokrewieństwa genetycznego, co dodatkowo podważyło istnienie jakiegokolwiek relacji dawców genetycznych i dziecka. W przekonaniu włoskich sądów co następnie powtórzył również ETPC oddanie dziecka pod pieczę

²⁶ Wyroki ETPC: z dnia 26 czerwca 2014 r., skarga Nr 65192/11, *Mennesson v. Francja*, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home> (02.12.2022), oraz z dnia 26 czerwca 2014 r., skarga Nr 65941/11, *Labassee v. Francja*, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home> (02.12.2022).

²⁷ Wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2017 r., Skarga Nr 25358/12, *Paradiso i Campanelli v. Włochy*, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home> (02.12.2022).

instytucjonalną nie spowodowało poważnej czy nieodwracalnej szkody w wyniku odseparowania go od stron umowy surogacyjnej. Na kanwie przedmiotowego orzeczenia stwierdzono, że surogacja nie stwarza więzi rodzinnych, zaś brak biologicznego pokrewieństwa relację z dzieckiem czyni wątplą²⁸.

---

²⁸ K. Warecka, *Strasburg: surogacja nie stwarza więzi rodzinnych*. Paradiso i Campanelli przeciwko Włochom - wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2017 r., skarga nr 25358/12, LEX.

Rodzicielstwo

Rodzicielstwo to pojęcie konstytucyjne, podkreślające rolę ojca biologicznego dziecka oraz prokreacyjną funkcję rodziny²⁹. Zgodnie z ogólną zasadą niepodzielności stanu cywilnego, w świetle prawa każdy człowiek może mieć jedną matkę i jednego ojca³⁰. Ojcostwo to swoista relacja łącząca dziecko z ojcem, chroniona przepisami o rodzicielstwie. Ze względu na szczególność pomocy, którą objęta jest kobieta zarówno przed jak i po urodzeniu dziecka, zakres ochrony ojcostwa jest węższy. Nie prowadzi to jednak do automatycznego czy znacznego obniżenia roli ojca w życiu dziecka oraz do pozbawienia go ochrony. Polska ustawa zasadnicza nie definiuje jednak pojęcia rodzicielstwa. Jego umiejscowienie w treści art. 18 Konstytucji podkreśla jego ścisły związek ze wskazanymi w przepisie wartościami, w szczególności instytucją macierzyństwa. Pojęcie *rodzica* również nie zostało zdefiniowane w regulacji ustawowej. Jako termin zastany, wpracowany na przestrzeni zachodzących zmian w kulturze prawnej pochodzi od słowa *rodzić*. Okoliczność ta podkreśla kluczowe znaczenie biologicznego pochodzenia dziecka i tworzy szczególną postać *domniemania* w zakresie przysługiwania rodzicom władzy rodzicielskiej oraz wykonywania praw rodzicielskich. Pojęcie *rodzica* zakresem swym obejmuje również osoby niepowiązane biologicznie, lecz połączone stosunkiem prawnym, np. przysposobieniem lub uznaniem dziecka.

Prawo do rodzicielstwa przysługuje zarówno rodzicom związanym węzłem małżeńskim, jak i osobom pozostających w związkach nieformalnych. Ochrona rodzicielstwa realizuje się w uprawnieniu rodziców do określenia więzów pokrewieństwa, zgodnie z biologicznym pochodzeniem dziecka. *Prawo do ustalenia rodzicielstwa wpisuje się, bowiem w szerszy kontekst prawa do ochrony życia rodzinnego i zakłada ochronę całej rodziny oraz dobra wszystkich jej członków*³¹. Rodzicielstwo pośrednio realizuje się również w uprawnieniu dziecka do ustalenia - zgodnie ze stanem faktycznym - swojego biologicznego pochodzenia. *Analiza mechanizmów filiacyjnych, na których tradycyjnie opierają się stosunki rodzinne, wyraża w sposób dość oczywisty tendencję do tego, aby relacje prawne na linii rodzice i dziecko odpowiadały rzeczywistości*

²⁹ A. Mączyński, *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel red., Warszawa 2012, s. 774.

³⁰ A.K. Bieliński, M. Pannert, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2022, s. 164.

³¹ Wyrok TK z dnia 26 listopada 2013 r., sygn. akt P 33/12, pkt. 2 Uzasadnienia.

biologicznej³². Jak zauważa TK ochrona rodzicielstwa obejmuje m.in. prawo mężczyzny do ustalenia pochodzenia swojego dziecka pozamałżeńskiego, przy czym konkretyzacja tego prawa należy do ustawodawcy, który ma w tym zakresie szeroki wachlarz swobody. Konstytucja dopuszcza ustanawianie ograniczeń tego prawa, jeżeli jest to niezbędne dla zapewnienia ochrony innych wartości konstytucyjnych, przy czym ustanowione ograniczenia muszą mieścić się w granicach wyznaczonych przez art. 31 ust. 3 Konstytucji. Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą zatem być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą ponadto naruszać istoty wolności i praw. Ustawodawca, konkretyzując prawo ojca do ustalenia ojcostwa, musi mieć na uwadze nie tylko jego dobro, ale przede wszystkim dobro dziecka oraz dobro rodziny i małżeństwa. W niektórych sytuacjach może dojść do kolizji tych dóbr. Do ustawodawcy należy zatem staranne wyważenie wszystkich wymienionych dóbr. Dobro dziecka może uzasadniać ograniczenie możliwości ustalenia rodzicielstwa biologicznego. De lege lata prawo rodziców do ustalenia ich rodzicielstwa jest realizowane m.in. przez instytucje uznania dziecka oraz ustalenia ojcostwa na drodze sądowej³³.

Ochrona rodzicielstwa wyraża się także w ujęciu negatywnym, poprzez możliwość zakwestionowania istnienia więzów pokrewieństwa czy prawnie ustalonej sytuacji filiacyjnej danej osoby. Negatywny aspekt ochrony rodzicielstwa ma znaczenie samoistnie, ale także subsydiarne, realizowane jest dopiero po uprzednim zaprzeczeniu ojcostwa lub macierzyństwa prawnie ustalonego rodzica, np. kobiety wpisanej w akcie urodzenia dziecka czy męża matki dziecka urodzonego w okresie trwania małżeństwa. Ponadto pojęcie filiacji nie zawsze wiąże się z prawem rodziców do wykonywania władzy rodzicielskiej czy uprawnieniem do sprawowania pieczy nad dzieckiem³⁴.

Zawarte w przepisach ustrojowych pojęcie rodzicielstwa ustawa zasadnicza rozwija także w części dotyczącej praw i wolności jednostki. Pojęcie to realizowane jest w szczególności przez prawo do wychowania dzieci zgodnie z przekonaniami rodzica, przy uwzględnieniu stopnia dojrzałości dziecka,

³² P 33/12, pkt. 3 Uzasadnienia.

³³ P 33/12, pkt. 2 Uzasadnienia.

³⁴ Wyrok TK, sygn. akt K 18/02, cz. B, pkt. 3 Uzasadnienia.

a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonań.

Przepis art. 48 Konstytucji jednoznacznie wskazuje, że: *rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami, zaś wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Natomiast ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu.*

Pomimo że pojęcie rodzicielstwa nie występuje *expressis verbis* w treści art. 48 Konstytucji, immanentnie wplata się w jego postanowienia. Prawo do wychowania dziecka uznaje się za element ogólniejszych praw rodziców wobec ich dzieci, wynikających z przyrodzonych i naturalnych praw podmiotowych osoby ludzkiej, [...] *niepochodzących z nadania państwowego, choć realizowanych pod kontrolą państwową i społeczną*³⁵.

W ocenie TK wychowanie dziecka w ujęciu konstytucyjnym oznacza: [...] *zaszczepianie i umacnianie w dzieciach określonego światopoglądu, przekonań, systemu wartości, zasad obyczajowych, moralnych i etycznych – przez świadomą działalność rodziców*³⁶. Faktycznie wychowanie dziecka posiada z jednej strony wymiar jednostkowy, obejmujący relację rodzica i dziecka, z drugiej natomiast także wymiar społeczny, dotyczący danego społeczeństwa, którego częścią jest dziecko.

Polska ustawa zasadnicza wskazuje na uprawnienia rodziców wyłącznie w znaczeniu podmiotowym. Konstytucja nie ujmuje praw rodzicielskich w znaczeniu przedmiotowym i nie zawiera szczegółowego zestawienia czy katalogu norm określających stosunki istniejące pomiędzy rodzicami i dziećmi lub innymi członkami rodziny, także połączonymi więzami przysposobienia³⁷. Zgodnie z orzecznictwem TK [...] *konstytucja nie definiuje także pojęcia praw rodzicielskich ani nie utożsamia ich per se z występującym w prawie rodzinnym pojęciem władzy rodzicielskiej. Brak jest również definicji takiego pojęcia w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, choć w wyroku z 28 kwietnia 2003 r. (sygn. K 18/02) wskazano, że - w świetle art. 48 ust. 1 Konstytucji - pojęcie to niewątpliwie obejmuje prawo do wychowania dziecka. Ponieważ Konstytucja nie wymienia też enumeratywnie praw*

³⁵ Wyrok TK z dnia 11 października 2011 r., sygn. akt. K 16/10, cz. III, pkt. 5.2. Uzasadnienia.

³⁶ Wyrok TK z dnia 12 kwietnia 2011 r., sygn. akt SK 62/08, cz. III, pkt. 4.7 Uzasadnienia.

³⁷ K 18/02, cz. B, pkt. 3 Uzasadnienia.

rodziców, należy uznać, że odsyła w tym zakresie do przepisów ustawodawstwa zwykłego. W związku z obowiązującymi normami prawa rodzinnego i opiekuńczego, wśród nich należy więc wymienić nie tylko prawo do pieczy nad osobą dziecka, ale również prawo do pieczy nad jego majątkiem oraz prawo do jego reprezentacji (tak wyrok TK z 11 października 2011 r., sygn. K 16/10). Rodzice wychowują też dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim (art. 96 § 1 KRO). Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotować je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa, odpowiednio do jego uzdolnień. Władza rodzicielska powinna być zaś wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny (art. 95 § 3 KRO)³⁸.

Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami jest jednym z najważniejszych i najbardziej kluczowych praw rodzicielskich. Zasada ta pośrednio stanowi postać gwarancji posiadania własnych przekonań i uprawnienia do przekazania ich swoim dzieciom. Zasada podkreśla również potrzebę stworzenia - zgodnie z poziomem rozwoju dziecka, pod opieką i nadzorem rodzica - warunków do samostanowienia, poszanowania odrębności młodego człowieka, jego indywidualności i własnych przekonań, a w szczególności realizacji prawa do bycia wysłuchanym.

W orzecznictwie TK prawo do wychowania dzieci określane jest także mianem wolności konstytucyjnej, realizowanej jako zakaz ingerencji w chronioną sferę postępowania rodziców przez osoby trzecie oraz władze publiczne i wyrażającej swoiste pierwszeństwo rodziców w danym zakresie przed innymi podmiotami, instytucjami czy placówkami, z zastrzeżeniem, że realizacja praw rodzicielskich dokonywana będzie z poszanowaniem dobra dziecka i jego prawidłowego rozwoju³⁹. Hipotezę tą potwierdza również systemowe umiejscowienie art. 48 Konstytucji, wskazujące na brak możliwości dowolnej ingerencji organów władzy państwowej w sferę życia rodzinnego społeczeństwa. Wszelkie ograniczenia wprowadzone w danym zakresie mając charakter wyjątkowy, mogą zostać zastosowane wyłącznie przy poszanowaniu przesłanki dobra dziecka i dotyczyć mogą wyłącznie szczególnych przypadków ograniczenia lub pozbawienia rodziców praw rodzicielskich.

³⁸ Wyrok TK z dnia 21 stycznia 2014 r., sygn. akt SK 5/12, cz. III, pkt. 3.1.1 Uzasadnienia.

³⁹ M. Nazar, *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Rejent” 1997/5, s. 121, <https://u227.e-cryptex.pl/app/appStowarzyszenieS/publikacje/1997/5/387.pdf> (02.12.2022).

Regulacja ustawowa

Po uchwaleniu ustawy zasadniczej regulacja konstytucyjna znalazła odzwierciedlenie w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym⁴⁰, w którym wprost wskazano, że matką dziecka jest kobieta, która je urodziła. Finalnie ustawa za kryterium ustalenia macierzyństwa przyjmuje fakt urodzenia dziecka, niezależnie od okoliczności czy dziecko urodziło się żywe, czy martwe. Uprawnienia związane z rodzicielstwem ujęte natomiast zostały w ustawodawstwie zwykłym w pojęciu władzy rodzicielskiej, która zgodnie z treścią art. 95 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego stanowiąc całokształt uprawnień i obowiązków względem dziecka, będąc szczególnego rodzaju postacią stosunku prawnego, gdzie dzieci podporządkowane są rodzicom [...] *obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka, z poszanowaniem jego godności i praw.*

Część przedstawicieli doktryny władzę rodzicielską odczytuje także w kategoriach prawa podmiotowego rodzica, którego elementy składowe zawierają szereg obowiązków, ściśle realizowanych zgodnie z interesem dziecka⁴¹. Swoistego rodzaju kontrowersje rodzą się w płaszczyźnie ustalenia momentu, w którym powstaje władza rodzicielska. Szczególne znaczenie odgrywa tu kwestia pochodzenia dziecka, ściśle powiązana z momentem jego urodzenia. W danym zakresie art. 61⁹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego nie pozostawia wątpliwości, że matką dziecka jest kobieta, która je urodziła. Dopiero po określeniu macierzyństwa ustalić można, kto jest ojcem dziecka. Potwierdza to także dyspozycja art. 75 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, przewidująca wprawdzie możliwość uznania dziecka poczętego, która to jednak czynność uznana zostanie za skuteczną z chwilą urodzenia się dziecka. Przedmiotową argumentację wzmacnia dodatkowo regulacja dotycząca zasad sporządzania aktów urodzenia dopiero po urodzeniu się dziecka i mocy dowodowej takiego rodzaju dokumentacji. Co do zasady władza rodzicielska powstanie z momentem ustalenia biologicznego pochodzenia dziecka, określenia kto jest matką dziecka i następnie ustaleniem ojcostwa danego mężczyzny, z zastrzeżeniem, że nie dojdzie do uchylenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej. Hipotezę tą potwierdza uzasadnienie systemowe, bowiem zgodnie z obowiązującymi

⁴⁰ Kodeks rodzinny i opiekuńczy z dnia 25 lutego 1964 r., Dz.U. z 2020, poz. 1359.

⁴¹ H. Dolecki, *Ingerencja sądu opiekuńczego w wykonywanie władzy rodzicielskiej*, Warszawa 1983 r., s. 24–25.

przepisami prawa w niektórych przypadkach może dojść do pozbawienia przez matkę życia dziecka nienarodzonego, co pozostaje w ścisłej sprzeczności i zaprzeczeniu koncepcji jednoczesnego istnienia władzy rodzicielskiej matki w okresie ciąży⁴². Wskazane okoliczności nie powinny jednak w żadnym stopniu podważać czy przekreślać obowiązku ustawowego wyznaczenia granic praw i obowiązków względem dziecka poczętego.

Z prawami rodziców skorelowane są również określone obowiązki, które wprawdzie wprost niewyartykułowane w treści ustawy zasadniczej określić można, łącznie odczytując art. 18, art. 48, art. 70-72 Konstytucji. Władzę rodzicielską w pierwszej kolejności sprowadzać należy do szeregu obowiązków wobec dziecka, a uprawnienia rodziców uznawać za wtórny element tej władzy. Także w ocenie TK uprawnienia rodziców ściśle wiązać należy z ich obowiązkami⁴³. Natomiast zgodnie z aktualnie obowiązującymi normami prawa rodzinnego i opiekuńczego z pojęciem władzy rodzicielskiej (rodzicielstwa) co do zasady wiąże się prawo do sprawowania pieczy nad osobą dziecka, jego majątkiem i uprawnienie do reprezentowania go. Piecza rodzicielska rozciąga się na obowiązek wychowywania dziecka, kierowania nim i wspierania w różnego rodzaju chwilach życiowych oraz uprawnienie do posiadania kontaktu ze swoim dzieckiem i wspólnego zamieszkiwania z nim.

Z regulacji ustawowej wynika także obowiązek wychowania dziecka, kierowania nim, materialnego zabezpieczenia jego interesów oraz troski o prawidłowy rozwój fizyczny, psychiczny i duchowy dziecka, przygotowanie go do życia w społeczeństwie i pracy dla dobra społeczeństwa, zgodnie z posiadanymi uzdolnieniami, czyli faktycznie sprawowanie pieczy nad osobą i majątkiem dziecka⁴⁴. Wychowywanie dziecka dotyczy wielu płaszczyzn życia młodego człowieka. W szczególności kształtuje sferę osobowości i postawę emocjonalną dziecka, jego światopogląd i stosunek do uniwersalnych wartości, predyspozycji intelektualnych, umiejętności funkcjonowania w społeczeństwie i samodzielności.

---

⁴² T. Smoczyński, *Prawo rodzinne...*, s. 139; K. Piasecki, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, wyd. V, 2011 r., LEX, s. 729–730.

⁴³ Wyrok TK z 18 maja 2005 r., sygn. akt K 16/04, pkt. 5 Uzasadnienia.

⁴⁴ Art. 96 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego: „Rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim. Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotować je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień.”

Zakończenie

Pomimo różnic występujących między pojęciami konstytucyjnymi i regulacją ustawową, treści te są zbieżne. Ustawa stanowi bowiem rozwinięcie i uszczegółowienie konstytucyjnych wartości i zasad. W świetle polskiego prawa matką dziecka jest kobieta, która urodziła dziecko, zaś pojęcie rodzicielstwa i ojcostwa jest ściśle skorelowane z macierzyństwem określonej kobiety. Dopiero po określeniu kto jest matką dziecka, ustalić można ojca. Władzę rodzicielską wykonuje się tak, jak wymaga tego dobro dziecka, z poszanowaniem godności istoty ludzkiej. Władza rodzicielska powstaje z chwilą urodzenia dziecka. W okresie ciąży władza rodzicielska nie przysługuje rodzicom dziecka poczętego. Aktualnie, w ściśle określonych przypadkach, przewidzianych przepisami prawa matka dziecka może przerwać ciążę. Przyjmując, że władza rodzicielska przysługuje od momentu poczęcia, takiego rodzaju akt taki stanowiłoby istotne jej naruszenie. Założenie to nie pozbawia jednak nasticurusa ustawowej ochrony, realizowanej w płaszczyźnie prawa rodzinnego, karnego i cywilnego.

W przekonaniu niektórych przedstawicieli doktryny aktualnie obowiązujące przepisy prawa naruszają dobro dziecka, które urodziło się w wyniku medycznego zabiegu wspomaganego ludzkiej prokreacji⁴⁵. Brak możliwości dochodzenia zagwarantowanego konstytucyjnie prawa do poznania swojej egzystencji (wynikającego z treści art. 30, art. 47 i art. 72 Konstytucji), możliwość ustalenia genetycznego pochodzenia dziecka została wykluczona. Obecnie obowiązująca ustawa o leczeniu niepłodności⁴⁶ nie przewiduje możliwości uzyskania dziecku danych pozwalających na zindywidualizowanie dawców w przypadku dawstwa komórek innych niż pochodzące od partnera rodzica lub dawstwa zarodka. Zakres możliwych do udostępnienia informacji ograniczony został do roku i miejsca urodzenia dawcy oraz kilku informacji nt. stanu zdrowia dawcy.

Znaczny rozwój nauki i medycyny nie oznacza jednak, że wartości konstytucyjne stają się nieaktualne. Kwestia uznania macierzyństwa i rodzicielstwa dawców genetycznych komórek jajowych umieszczonych w organizmie matki zastępczej budzi poważne kontrowersje natury czysto etycznej. W płaszczyźnie europejskiej, za matkę dziecka także uznaje się kobietę, która je urodziła. W danym

⁴⁵ P. Witczak-Bruś, *Umowa o urodzenie...*, teza 1, LEX.

⁴⁶ Dz.U. z 2020 r., poz. 442.

zakresie istotna jest także więź płodu i kobiety, powstająca w okresie ciąży oraz trud związany z samym procesem ciąży i urodzenia dziecka. Pochodzenie genetyczne potwierdza wyłącznie fakt posiadania określonych genów i nie tworzy żadnego rodzaju relacji pomiędzy dzieckiem a dawcami materiału genetycznego. Na chwilę obecną interpretacja przepisów konstytucyjnych zdaje się być właściwa. Być może w przyszłości występujący niż demograficzny, coraz bardziej powszechny problem niemożności posiadania dzieci, dramat wielu rodzin i ciągle galopujący postęp medycyny tworząc więcej możliwości zachodzenia kobiet w ciążę, spowodują nieznaczne poszerzenie wykładni regulacji konstytucyjnej, lecz w sposób nienaruszający głównych i pierwotnych założeń wartości konstytucyjnych, a uwzględniający interesy dziecka poczętego i podmiotów z nim powiązanych, zaś matką dziecka zawsze określana będzie kobieta, które je urodziła.

Bibliografia

Literatura

- Bieliński A. K., M. Pannert M., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2022.
- Boć J. red., *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, Wrocław 1998.
- Dolecki H., *Ingerencja sądu opiekuńczego w wykonywanie władzy rodzicielskiej*, Warszawa 1983.
- Garlicki L., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, tom. 3, komentarz do art. 71, Warszawa 2003.
- Gromek K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Komentarz do art. 619, Warszawa 2022 r., wydanie 3, Legalis.
- Kowalski G., *Założenia prawa rodzinnego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Prawo rodzinne w dobie przemian* red. P. Kasprzyk, P. Wiśniewski, Lublin 2009.
- Mączyński A., *Konstytucyjne podstawy prawa rodzinnego*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel red., Warszawa 2012.
- Nazar M., *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Rejent” 1997/5.
- Piasecki K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*. Komentarz, wyd. V, 2011 r., LEX.
- Pietrzykowski K. (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2021.
- Radwański Z., *Konstytucyjna ochrona małżeństwa, macierzyństwa i rodziny*, [w:] *Prace cywilistyczne*, S. Wójcik, Warszawa 1990.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2014 r., Legalis.
- Safjan M., Bosek I. red. *Konstytucja RP*. Komentarz tom I, komentarz do art. 71 Konstytucji, Warszawa 2016.
- Warecka K., *Strasburg: surogacja nie stwarza więzi rodzinnych. Paradiso i Campanelli przeciwko Włochom - wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2017 r., skarga nr 25358/12*, LEX.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000.
- Witczak P., *Prawna sytuacja matek zastępczych*, „IUSTITIA” 2016/2.
- Witczak-Bruś P., *Umowa o urodzenie dziecka surogatki jako problem współczesnego ustawodawstwa*, „Palestra” 2019/1-2.

Zubik M., *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Biuletyn Rady Legislacyjnej” 2007/2.

Akty prawne

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. Dz. U. Z 1952, nr 33, poz. 232.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy z dnia 25 lutego 1964 r., Dz.U. z 2020, poz. 1359.

Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r., Dz.U. z 2022 r., poz. 1360.

Dyrektywa 92/85/EWG z 19.10.1992 r. w sprawie wprowadzenia środków służących wspieraniu poprawy w miejscu pracy bezpieczeństwa i zdrowia pracownic w ciąży, pracownic, które niedawno rodziły i pracownic karmiących piersią (dziesiąta dyrektywa szczegółowa w rozumieniu art. 16 ust. 1 dyrektywy 89/391/WE) Dz.Urz. UE 1992/L 348/1.

Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483.

Ustawa o leczeniu niepłodności z dnia 25 czerwca 2015 r., Dz.U. Z 2020, poz. 442.

Orzecznictwo

Orzeczenie TK z dnia 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96.

Wyrok TK z dnia 10 lipca 2000 r., sygn. akt SK 21/99.

Wyrok TK z 18 maja 2005 r., sygn. akt K 16/04.

Wyrok TK z dnia 12 kwietnia 2011 r., sygn. akt SK 62/08.

Wyrok TK z dnia 11 października 2011 r., sygn. akt. K 16/10.

Wyrok TK z dnia 13 kwietnia 2011 r., sygn. akt SK 33/09.

Wyrok TK z dnia 26 listopada 2013 r., sygn. akt P 33/12.

Wyrok TK z dnia 21 stycznia 2014 r., sygn. akt SK 5/12.

Wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 czerwca 2014 r., skarga Nr 65192/11, *Mennesson v. Francja*.

Wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 czerwca 2014 r., skarga Nr 65941/11, *Labassee v. Francja*.

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 stycznia 2017 ., Skarga Nr 25358/12, *Paradiso i Campanelli v. Włochy*.